

Özgün Makale

Doğu Avrupa Türk Şehirciliğine Hazar Dönemi'nden Bir Örnek: Mayatsk¹ An Example for the East European Turkish Urbanism from Khazar Period: Mayatsk

J. Özlem OKTAY ÇEREZCI²

Öz

Erken devirlerden başlayarak bazı Türk toplulukları ve/veya onlarla ilişkili bozkır toplulukları Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Avrupa'ya yayılmış ve söz konusu topraklara yerleşmişlerdir. Bu dönemlerde kurulan şehirlerin ortak özelliklerinin başında kare şeklinde iç kalelerinin bulunması ve bunların duvarlarla çevrilmiş olmaları gelir. Ayrıca bu şehirlerin bazılarının etrafında hendek de görülmektedir. Bahsettiğimiz bu özellikler Hazarlar başta olmak üzere pek çok Doğu Avrupa Türk şehrinde karşımıza çıkmaktadır. Hazar Dönemi Mayatsk Şehri de bunlardan biridir. Bu araştırmamızda Hazar Dönemi için önemli bir şehir olan Mayatsk, erken devir Orta ve İç Asya Türk şehirleri ile kıyaslaması yapılarak tanıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erken Devir Türk şehirciliği, Hazar Dönemi, Mayatsk Şehri.

Abstract

From early periods, some Turkic tribes spreaded over lands of Northern Black Sea and East Europe and settled there. Among the most common features of these settlements were their inner castles that have square or quadranglar shaped plan. Most of these castles were surrounded by fortresses and have moats. We come across these peculiarities in almost all of the East European Turkic cities, especially during Khazar Period. Mayatsk City, which is one of the important cities of Khazar Period, is an example for this. In this article Mayatsk City is going to be described in comparison with contemporary Central and Inner Asian Turkic cities.

Keywords: Early Period Turkic Urbanism, Khazar Period, Mayatsk City.

Türklerde kentleşme yani şehircilik anlayışının yaşama geçmesi çok erken tarihlere dayanmaktadır. Orta Asya'da şehirleşme özellikle Horasan, Maverainnehir, Harezm, Dehistan, Fergana, Talas ve Çu ovalarında karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Tarım Havzası'nda da kentleşme gözden kaçmamaktadır (Cezar, 1977, s. 2). Söz konusu topraklar bilindiği üzere Proto-Türklerden itibaren Türklerin varlık gösterdiği alanlardır.

¹ Makale başvuru tarihi: 16.08.2019. Makale Kabul tarihi: 31.08.2019.

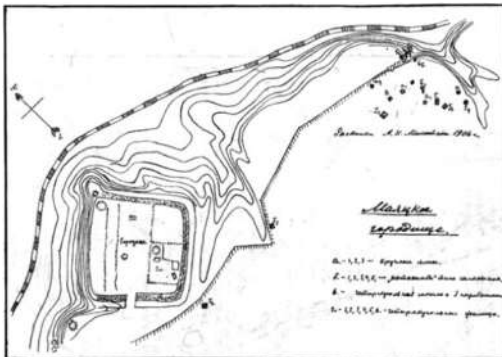
² Dr. Öğr. Ü., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-5345-1935. Söz konusu çalışma 2017-15 numara ile "Hazar Dönemi Sanatı Araştırmaları" kapsamında MSGSÜ BAP tarafından desteklenmektedir. Söz konusu çalışmam sırasında kaynak araştırmamda yardımlarını esirgemeyen Ermitaj Devlet Müzesi'nden araştırmacı Doç. Dr. İlya Ahmedov'a teşekkürlerimi sunarım.

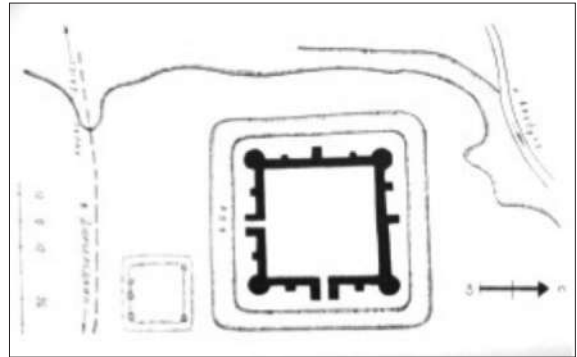
Asya Hunlarında bozkır yaşam tarzının yanı sıra tarım ile uğraşan köy yerleşimleri (Baykuzu, 2009, s. 111) birlikte, paralellik gösterir (Kalan, 2012, s. 2). Göktürklerin çoğunluğu ise bozkır kültürüne ait olmakla beraber köy ve kasabalarda yaşam sürüp tarımla uğraşmışlardır. Bu noktada değinmekte fayda vardır ki ziraat, tam veya mevsimlik yerleşme ile gerçekleşir. Doğu Türkistan'da ise Uygurlar şehircilik alanında oldukça ileri bir seviye kazanmışlardır. Bununla birlikte Çin Kaynaklarındaki "Uygur hakanının sarayının damında yüz kişi alan altından bir çadırın bulunduğu" ve Temim b. Bahr el-Muttavî'nin Uygurların bir kısmının yerleşik, bir kısmının ise çadırlarda yaşadıkları ile ilgili ifadesinden (Sümer, 1994, ss. 31-32) anlaşılacağı üzere Uygurların bozkır yaşam tarzını tamamen terk etmedikleri görülmektedir.

Söz konusu dönemlerde kurulan şehirlerin ortak özelliklerinin başında dış kale, kare şeklinde iç kalelerinin varlığı ve bunların duvarlarla çevrilmiş olmaları gelir (Boran, 2006, s. 276). Ayrıca bu şehirlerin bazılarının etrafında hendek de bulunmaktadır. Yine birtakım nispeten büyük şehirlerde iç ve dış surların varlığı söz konusudur (Cezar, 1977, s. 26). Bahsettiğimiz bu özellikler, sadece Orta ve İç Asya Türk şehirleri için geçerli değildir, Hazarlar başta olmak üzere pek çok Doğu Avrupa Türk şehrinde karşımıza çıkmaktadır.

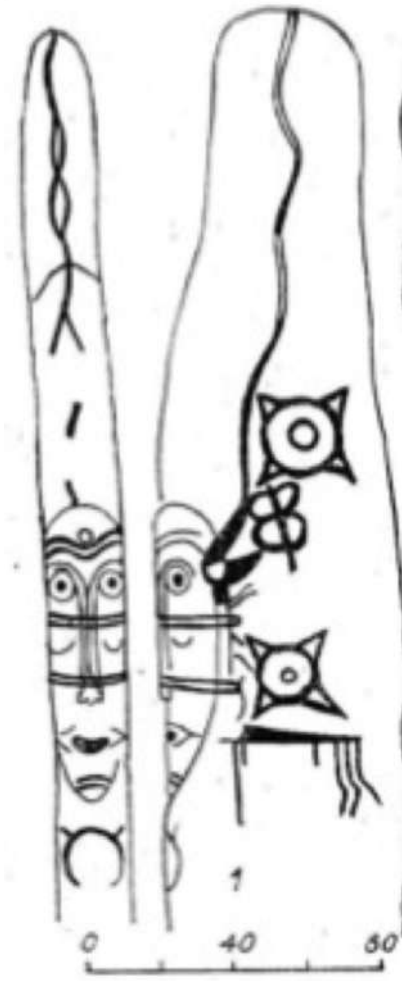
Yine erken devirlerden başlayarak bazı Türk toplulukları ve/veya onlarla bağlantılı bozkır toplulukları Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa'ya yayılarak ve söz konusu topraklara yerleşmişlerdir. Bunlar arasından genel anlamda, Aral Gölü'nden Dinyeper'e ve Oka boylarından Derbend-Daryal geçitlerine kadar uzanan sahada MS 7.-10. yüzyılda hakimiyet gösteren Hazarlar ilk başta Gök Tanrı inancına sahip olarak (Ünal, 2006, s. 274) Müslüman, Hristiyan, Musevi ve Şamanist topluluklar ile birlikte, çoğunlukla yan yana, birbirine hoşgörü içinde varlık göstermiştir (Golden, 2005, s. 24; Magomedov, 1983, s. 136; Yücel, 2002, s. 457; Zajaczkowski, 2005, s. 124). Ayrıca Hazar kültürü Kafkas etkilerinin yanı sıra İran ve İskandinav kültürlerinin etkilerini de almıştır (Ögel, 1984, s. 229). Bununla birlikte gerek aşağıda belirttiğimiz yazıtlar ve tasvirler gerek saldırı silahları gibi diğer arkeolojik buluntular gerekse şehircilik anlayışı göstermektedir ki, Hazarlarda Orta Asya Türk gelenekleri yoğun biçimde devam etmiştir (Zhivkov, 2015, s. 283). Örneğin Hazar Dönemi Mayatsk Şehri (Resim 1) ile Tanrı Dağları eteklerinde kurulan, tek girişe sahip, dikdörtgen planlı Şirdak Beg Kalesi (Resim 2) ya da 7. yüzyıldan itibaren Batı Göktürk himayesi altında olduğu bilinen ve Kırgızistan'da bulunan Nevâkent hem dikdörtgene yakın planı hem de sur duvarları, çeşitli atölyeleri, mezarlıkları olması yönünden birbirine oldukça benzerdir (Aşık, 2015, ss. 120-121). Nitekim Erken Orta Çağ'da Doğu Avrupa için şehircilik, genel anlamda surlar, kaleler ve çitler ile ifade edilmektedir. Yerleşim yeri ise genelde duvarlarla yani surlarla hendeklerle çevirili alana işaret eder. Surlar içinde halk, askerler ve yönetim birlikte yaşarlar. Bu durum özellikle savunma zamanlarında görülmektedir (Flörov, 2010, ss. 15-16).

Resim 1: Mayatsk Şehri (<http://www.hagahan-lib.ru/index.html> Erişim: 29.07.19.)

Resim 2: Şirdak Beg Kalesi, (Esin, 1972, s. 186).

Resim 3: Okunuyev Dönemi, heykel üzerindeki evren şeması (Vadetskaya, 1983, r. 1).

Dikkat edilecek diğer bir husus Hazarların özellikle 7-9. yüzyıllarda şehircilik anlamında öne çıkmasıdır. Hazarların varlık gösterdiği topraklarda yapılan arkeolojik kazılar sayesinde pek çok yerleşim yeri tespit edilmiştir. Gün ışığına çıkarılan yapılar arasında dairevi formda olanlar öne çıkmaktadır (Kostler, 1993, s. 16). Don bölgesinde on iki adet şehir/kalenin varlığı bilinmektedir (Pletneva, 1967, s. 25). Söz konusu durumla yani Hazarlardaki şehircilikle ilgili birbirine benzer çeşitli bilgiler de İbn Rüşte, İstahrî, İbn Havkal, İbn Fadlân ve Mes'ûdî'den gelmektedir: “yazın çadırlarda yaşayan Hazarlar kışın şehirlerde otururlardı” (Taşağıl, 1997, s. 117).

Anlaşılabileceği üzere Hazarların bir kısmı, Uygurlarda olduğu gibi, yarı yerleşik olarak yaşarken bir kısmı da yerleşik bir hayat tarzını benimsemiş, dolayısı ile şehircilik anlamında kendini oldukça geliştirmiş ve zenginleştirmiştir (Çoruhlu, 2007, s. 53). Bu bağlamda Hazarlar ile Göktürklerin şehircilik anlayışında da bir takım paralellikler görülebilir. Göktürk Devrinde şehirler genellikle kale tipinde Ordu/Ordu-Kent/Ordu-Balık ve bazen de kurgan olarak tanımlanmaktadır. Bunlar aynı zamanda bir takım kozmolojik ve sembolik kavramların etkili olduğu kentlerdir. Ayrıca dört kenarlı yani dört köşeli bu yapılar hükümdarlığın, hakimiyetin, mutlak gücün timsali olarak görülmektedir. Bu anlayış, özellikle evren yani kozmos şeması ise Türklerde Proto-Türklerden beri yerleşmiştir. Örneğin Okunuyev Kültürü'nden itibaren bu anlayışın izlerini takip etmek mümkündür (Resim 3). Genelde dikdörtgen plan şemasının bulunduğu (söz konusu durum topografik şartlara göre değişmektedir) Hazar Dönemi şehirleri yine

kare veya dikdörtgen alanlara sahiptir ki bu durum yukarıda değindiğimiz dört-ana yön kavramına işaret etmektedir.

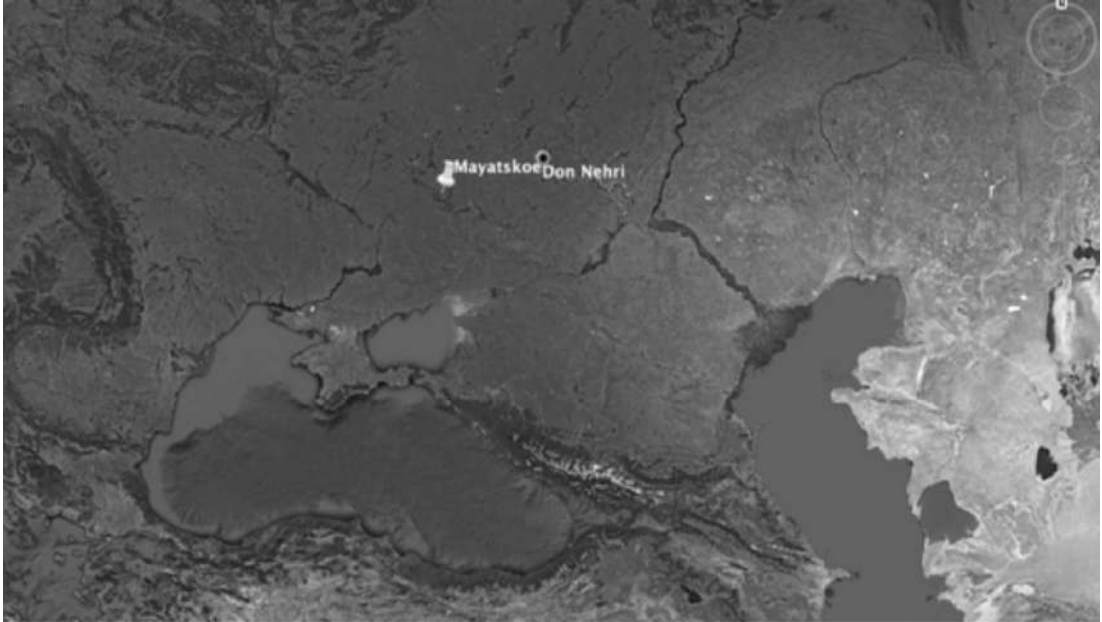
Hazar şehirleri arasında başta Sarkel ve Mayatsk olmak üzere İtil, Tsimlyansko, Belencer, Çufut-Kale, Semender, Sârığşın, Hanbalık (Golden, 1971, ss. 156-157; Şeşen, 2017, ss. 43, 155, 165) gibi pek çok merkezi saymak mümkündür. Coğrafi şartların şehirlerin planmasında etkili olmasından dolayı söz konusu şehirlerde gerek konum, plan, gerekse kullanılan malzemede çeşitlilik görülmektedir (Afanas'ev, 1987, s. 128). Dolayısıyla bu şehirlerin her birinin ayrı bir özelliği vardır. Örneğin, Semender'de pek çok bağ ve bahçenin, İtil'de dükkânlar ve hamamların var olduğu, saray ya da savunma gibi kerpiçten önemli yapılar dışında evlerin çoğunlukla ağaç ve keceden yapıldığı bilinmektedir. Sarkel ve Tsimlyansko'daki (Flörova, 1997, s. 45; Flörov, 2002, ss. 153-156; Oktay Çerezci, 2019, ss. 6-7) duvar blokları üzerindeki tasvirler yine Göktürk sanatı ile önemli bağlantılara işaret eder (Golden, 1994, s. 266). Nitekim Hazarlar ile Göktürkler arasındaki güçlü bağlantılar Çin Kaynaklarında da yerini almıştır (Özcan, 2019, s. 114).

Söz konusu şehirlerde bulunan kaleler zinciri Hazar Kağanlığı'nın tüm kuzeybatı hattını kapatır. Daha çok 8-9. yüzyıla ait olan kaleler, şehirlerin bozkır sınırını korumak, gözetlemek üzere yapılmıştır. Bu sınırlar dışında kalan kısımlar nehir, dik yamaçlar, deniz ve dağlar tarafından ko-

runmaktadır. Kırım'dan başlayan surlar Don ve İtil'e kadar uzanan hattı kapsamaktadır (Kostler, 1993, s. 16). Ülkenin kuzeyinde yer alan kaleler ise daha çok "iç kale" niteliğinde olan yapılardır. Don Havzası ve Kuzey Donets'te 40'a yakın savunma-gözetleme yapısı tespit edilmiştir. Hazar şehirleri kale gibi savunma yapılarının yanı sıra ticaret ve üretim merkezleri olarak da işlevseldir.

Bir grup araştırmacılar (Komar ve Suhobokov, 2000) Hazar şehirlerini yani kalelerini 4 tipe ayırmaktadır: Tip 1- Erken dönem şehirler. Tip 2- Coğrafi şartlara göre burun yani dar bölgeye göre konumlandırılan ve sadece zemin kısmında surla korunanlar. Bu tipte, coğrafi özelliklerden en üst seviyede yararlanılmıştır; eğimler/yamaçlar dikine kesilmiş ve iki ya da üç taraftan savunma sağlanmıştır. Tip 3- Bir öncekinden burun kısmının çapı/ölçüsü ile farklılık gösterenler. Tip 4- Tamamen taştan ya da kerpiç bloklardan inşa edilen kare ya da dikdörtgen şekle sahip olanlar (bunların kuleli olanları da mevcuttur). Sarkel, Semikarakorsk, Mayatsk gibi şehirler bu sonuncusuna dahil edilmektedir. Afanes'yeva, bu tip kaleleri özellikle Mayatsk Kalesi'ni 9. yüzyıldan önceye tarihlendirmemektedir (Komar ve Suhobokov, 2000).

Konumuz dahilinde ele alacağımız Don Vadisi'nin en kuzeyinde, Don ve Tihaya Sosna Nehri'nin (Afanesev, 1993, s. 148) kesişim noktasında yani burunda yer alan Mayatsk Şehri (8.-9. yüzyıl) Voronejsk Bölgesi'nde bulunmaktadır (Harita 1). Buranın "Eski Mayatsk müstahkem yerleşimi" olarak anılması ise çok eskilere 1648'lere kadar gitmektedir (Pletneva, 1984, ss. 3-6). Ayrıca Mayatsk adının söz konusu şehir burnunda yer aldığından dolayı "маяк" yani "fener (kule)" kelimesinden türediği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte burunda yer alması gereken fener (kule) günümüze ulaşmamıştır.³

Harita 1 : Mayatsk Şehri (Googlemaps, Erişim 09.07.19)

17. yüzyılın ortalarından itibaren tanınmaya başlanan şehirde 20. yüzyılın başlarında ilk ciddi araştırmaları arkeologlar A. I. Milyutin (1906) ve N. E. Makarenko (1908-09) başlatmıştır, bunları 1975-82 yıllarında S. S. Pletneva'nın başkanlığını yaptığı Sovyet-Bulgar-Macar ekibi tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazı takip etmiştir (Pletneva, 1967, s. 41). Söz konusu şehirde dış kısımda surlar, ufak bir kale, yerleşim, mezarlık, depo, atölye gibi yerler tespit edilmiştir. Özellikle

³ http://cyclowiki.org/wiki/Маяцкое_городище, Erişim Tarihi: 01.08.19.

duvarların üzerindeki Türk Runik yazıtlar ve çeşitli tasvirler Türk sanat tarihi açısından oldukça önemli veriler ortaya koymaktadır. Bahsedilen ekibin üç yıllık kazı döneminde çok sayıda mezar kompleksleri ve cenaze törenleri için hazırlanmış mekanlar gün ışığına çıkarılmıştır. Bu noktada değinmek gerekir ki Mayatsk Şehri, Hazar kültürünün yanısıra Saltovo-Mayaki gibi etnik kültürler ile Avrasya bozkırına ait iki topluluğa, Alan ve Bulgarlara ait izler taşımaktadır (Pletneva, 1984, ss. 9-19).

Mayatsk Şehri'nin bir tarafı uçuruma bakmakta, diğer tarafı ise derin dereler ve çukurlarla korunmaktaydı (Resim 1). Şehir planı dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Şehir surlarının iç kısmında üç tarafta 5.5 m. derinliği (söz konusu derinlik çeşitli kaynaklarda 7- 8,5 m. olarak verilmektedir) bulunan hendekler yer almaktadır (Kahya, 2002, s. 409). Söz konusu hendekler, Don Vadisi'nin sarp kıyılarında yoğunlaştırılmıştır. Bununla birlikte şehrin geçit yerlerinde hendek kullanılmamıştır. Hemen hemen tüm Hazar kaleleri gibi burası da fazla büyük değildir. 95 x 80 m. ölçülere sahiptir. Şehirde sadece bir kapının varlığı bilinmektedir. Bu büyük kapı büyük ihtimalle şehrin güneybatı tarafındaydı (Ögel, 1984, ss. 227-228).

Sarkel Kalesi gibi kerpiçten yapılan ve bu nedenle yine Sarkel gibi "Beyaz taş kale" olarak anılan kalenin (Karatay, 2010, ss. 69-108) duvarlarının fazla yüksek olmadığı ve kuleye ihtiyaç duyulmadığı saptanmıştır. Bununla birlikte zeminde kale duvarları kalıntıları arasında neredeyse insan boyu yüksekliğinde bir kule kalıntısı tespit edilmiştir. Kuleye ihtiyaç duyulmamasının sebeplerinden biri belki de söz konusu kalenin bir savunmadan çok (Afanas'ev, 1993, s. 147) devletin gücünün bir simgesi olarak inşa edilmiş olmasıdır. Ayrıca bu kalenin konum itibarı ile de İpek Yolu üzerinde olması yine yapıda savunmadan çok ticari bir amaç düşüncesini de akla getirmektedir. Diğer taraftan bu küçük boyutlu kalenin başka Hazar Dönemi kaleleri ile oluşturulan zincirin önemli bir halkası olduğu unutulmamalıdır (Flörov, 2010, s. 58). Bu noktada belirtmek gerekir ki kalenin meydana getirilme tarzı Kuzey Kafkasya, Kırım ve Bulgaristan'daki çağdaşları ile oldukça benzerdir (Afanas'ev, 1984, s. 48).

Çift surlu sahif olan kalede dış sur, içtekine göre daha düzgündür. Duvarların kalınlığı 6.40 metreyi bulmaktadır. Temeli olmayan bu duvarlar muntazam bir şekilde yontulmuş yerli kalker taşından bloklarla yaklaşık 10 metre kadar yükseltilmiştir. Dikkati çeken bir nokta ise yapıda harcın kullanılmamış olmasıdır. Taş blokların büyüklüğü 0.5 x 0.36 x 0.27 metreden 0.72 x 0.40 x 0.36 metreye kadar değişmektedir. 100 m² gibi bir alanı kaplayan söz konusu kalede hububat ambarları tespit edilmiştir. Kale içinde ayrıca 84 x 72 metre ölçülerine sahip bir alan da görülmektedir. İçkale ise şehrin güneydoğu kısmında yer almaktadır, yaklaşık olarak 42 x 27 metrelik ölçüsü ile dikdörtgen planlıdır.

Yapılan arkeolojik kazılara göre bu şehirde kesme ve blok taşlarla yapı yapmak oldukça tercih edilmekteydi. Bunlara evler de dahildir. Kalenin güneydoğusundaki evler duvarlara bitişik olarak inşa edilmiştir. Bu evlerin bulunduğu yer, iç taraftan ikinci bir duvarla sarılmış ve iki sıra blok taşın yapılmıştır. İki sıra blok taşın orta kısmı taş ve kalker parçaları ile doldurulmuştur. Bu bölgede ayrıca toprak oyuklardan yapılan meskenler de vardır (Ögel, 1984, s. 229). Evlerin yapılış şekilleri ile kullanılan malzeme yani kerpiç, gibi özellikler diğer Doğu Avrupa Türk topluluklarında da görülmektedir.

Ayrıca kalenin etrafında yaklaşık 30 hektarlık bir alana yayılan yurt-tipi, yarı-toprak altında ve toprak yüzeyinde yer alan, içinde asker, çiftçi ve zanaatkarların bir arada yaşadığı meskenlerden de bahsetmek gerekmektedir (Flörov, 1996, s. 25). Bunların önemli bir kısmını yurt-tipi olanlarının teşkil etmesi Mayatsk Kalesi'nin sadece İran etkili yapılmadığının kanıtlarından birisidir. Yurt-tipi meskenler aynı zamanda bozkır kültürü yerleşik hayat tarzı bütünleşmesinin en önemli örnekleridir. Söz konusu meskenler ile birlikte pek çok depo ve işlik diyebileceğimiz atölyelere

de rastlanmıştır. Bunların önemli bir bölümünü çömlek ve demir atölyeleri meydana getirmektedir (Flörov, 2010, s. 55).⁴ Söz konusu yerlerde rastlanan kül tabakası ve kül çukurları da gözden kaçmayacak yoğunluktadır. Bunları bir yandan atöyelere ait olarak, diğer yandan Türklerde yine erken devirlerden itibaren gördüğümüz “ateş kültü” ile yorumlamak mümkündür. Bilindiği üzere Türklerde ateşin temizleyici, kötü ruhlardan ve kötülüklerden koruyucu özelliği olduğuna inanılmaktaydı. Ateş yani ocak aynı zamanda yuvanın devamını sağladığı için Türkler arasında önemliydi (Çoruhlu, 2005, ss. 49-51).

Yurt tipi çadır meskenlerden odalı-duvarlı mesken tipine geçiş süreci takip edilebilmekle birlikte sözünü ettiğimiz merkezdeki “ocak” geleneğinin uzun süre varlığını koruduğu tespit edilmiştir. Bu noktada Hazar Dönemi şehirleri ile kıyasladığımızda önemli bir nokta Mayatsk Şehri’nde (Dmitrievskiy Şehri hariç) ocağın bir “kült” olarak görülmesidir (Vinnikov ve Pletneva, 1998, s. 162).

Kurgan olarak da adlandırılan mezarlık kısmı ise şehrin doğu tarafında bulunmaktadır (Pletneva, 1984a, s. 11). Ayrıca çoğu zaman dar *dromoslu* ve mezar odalı *katakomb*ların da varlığı bilinmektedir. Böyle mezarların genelde ölen kişinin boyuna göre uzunluğunun belirlendiği tespit edilmiştir. Bir takım mezarlarda at, koyun iskeletlerine de rastlanmıştır (Flörov, 1984, ss. 144-145, 165). Kazılan 6 *katakomb*da gerek kadın gerekse erkek mezarlarında çoğunlukla ele geçen malzeme boncuktur. Bununla birlikte erken devir Orta ve İç Asya Türk mezar geleneklerini anımsatacak biçimde kemerler, saldırı silahları, at koşum takımına ait elemanlar, küpe gibi çeşitli takılar, vd. objeler de mezarlarda yerini almıştır.

Katakomb tipi mezarların Alanlar ile birlikte ortaya çıktığı düşünülmektedir. Saltovo ve Alan kültürlerinin ise hem mezar törenleri hem de antropolojik özellikleri açısından birbirlerine benzedikleri saptanmıştır. Artamonov, Saltovo Kültürü hakkında şunları belirtmektedir: “... o dönemin Kuzey Kafkasya’sının merkezi kesimindeki halklar kadar Alanların da Saltovo Kültürü’nün temsilcisi olduğu...” (Artamonov, 2004, ss. 403-404). Bu noktada değinmekte fayda vardır ki Alanların İranlı bir kavim olarak görülmesi ile ilgili oldukça tartışmalı iddialar bulunmaktadır. Alanlar, dönemin gezginleri tarafından “Türkler” adıyla ifade edilmektedir. Söz konusu tanım, Alanların içindeki Türk unsurlarının Bulgar, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri ile birleşerek yeni bir etnik kimlik kazandıklarını düşündürmektedir. Başka bir deyişle, kısaca diyebiliriz ki, Alanların Türk kökenli gruplarının Karaçay-Malkar etnik kimliğine dahil oldukları ve İranlı gruplarının ise Oset etnik kimliğini meydana getirdikleri düşüncesi ağırlık kazanmaktadır (Tavkul, 2010, ss. 307, 311).

Önceden depo olarak kullanılan ve sonradan mezar çukuru vazifesi gördüğü düşünülen mezarlar da ele geçmiştir. Bunun nedenlerinden biri bunların muhtemelen öteki dünyaya açılan bir tür kapı olarak görülmesidir. Evlerden birinde yine depo tarzı kısmın merkezinde kanımızca hayat ya da dünya ağacını temsil eden bir “direk” ve duvar tarafında at kafatası ele geçmiştir (Vinnikov ve Pletneva, 1998, s. 168). Bu durum söz konusu atın, tıpkı erken devir Orta Asya Türk geleneklerinde olduğu gibi, ritüel bir gömü olduğunu göstermektedir.

Duvar blokları üzerindeki tasvirler

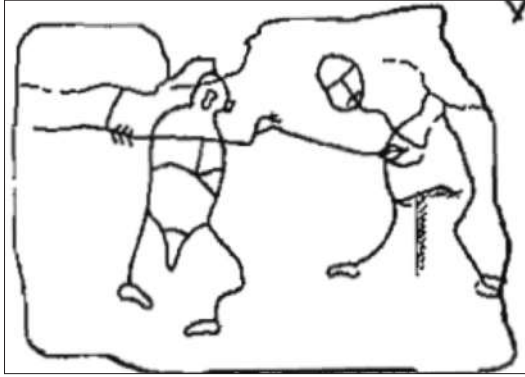
Yukarıda da bahsettiğimiz üzere düz beyaz duvar bloklarının üzerinde kazıma tekniği ile işlenmiş pek çok işaret, tasvir ve Türk Runik karakterli yazıt yer almaktadır. Usta, bunları herhangi ucu sivri bir aletle yapabilmektedir hatta en uygun olarak bıçak kullanılmıştır (Flörova, 1997, s. 24). Bunlar oldukça çok çeşitte ve sayıda karşımıza çıkmaktadır (Pletneva, 1967, s. 42).

⁴ Bkz: <http://www.hagahan-lib.ru/library/na-severnih-rubezhah-hazarskogo-kaganata1.html>, Erişim Tarihi: 17.07.19.

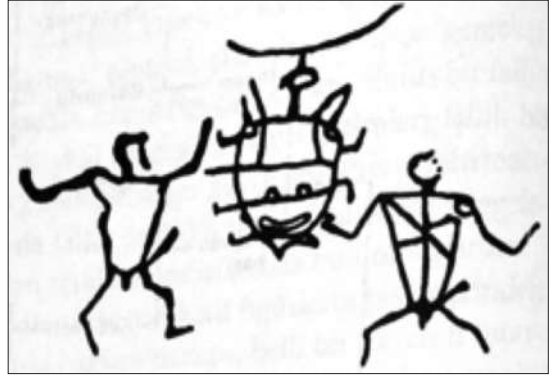

Buradaki kompozisyonlar arasında kahramanlık, Şamanist inanç, Hazarların Dünya'yı algılamaları vb. ile ilgili ifadeler yer alır. Araştırmacılar için bir özellikleri de bunların belge niteliği taşımalarıdır. Çeşitli dinî inançları kabul etmelerine rağmen duvar blokları üzerindeki tasvirlerin önemli bir kısmının Şamanist etkiler taşıdığı görülmektedir (Golden, 2010, s. 176). Aşağıda değineceğimiz tasvirler yine bir Hazar şehri olan Sarkel ve Tuna Bulgarlarının başkenti olan Pliska'daki örneklerle oldukça benzemektedir.

İnsan tasvirleri arasında genelde, savaşçı ve Şaman olarak nitelendirebileceğimiz din adamları ve bunlarla ilgili ritüel konular yer almaktadır (Resim 4). Pletneva'ya göre burada maskeli ve silahlı iki çıplak adamın ritüel dansı konu edilmiştir (Flörova, 2001, s. 123). Sol taraftaki figür açıkca mücadeleyi kazanmaktadır; mızrağını karşısındakine batırmıştır, karşısındaki ise saldırının şiddeti ile hafif öne doğru eğilmiştir. Bu noktada değinmek gerekir ki böyle sahneler ile erken dönem Türk sanatında kaya resimlerinde karşılaşılmaktadır (Resim 5).

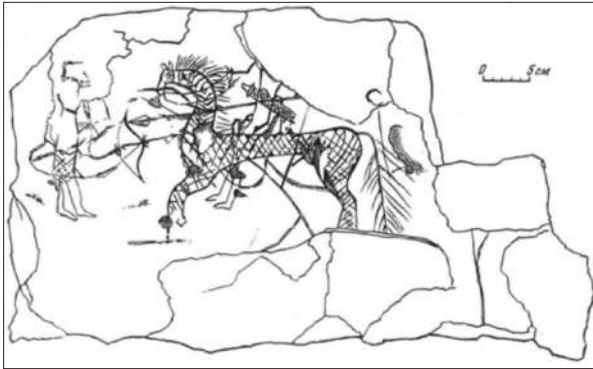

Resim 4: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden tasvir. (http://www.divnogor.ru/about/museum/foto?_type=1479, Erişim: 28.07.19).

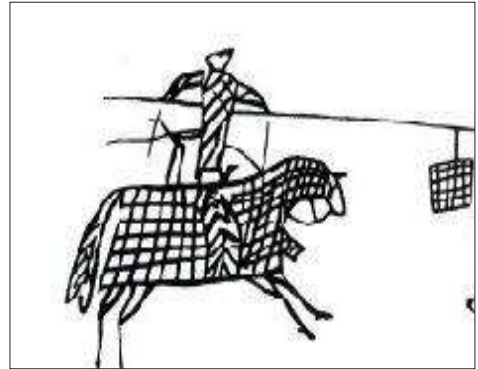

Resim 5: Jalgıç-Tobe'den kaya resmi (Gorbulnov, 1988, r.2.1b)

Süvari ile mücadele eden piyade de oldukça ilgi çekici bir sahnedir (Resim 6). Piyade, okunu yaya yerleştirir ancak mızraklı süvari sadece rakibine silahını doğrultur ama ona dokunmaz. Süvarinin kemerinde kılıç bulunmaktadır. Binicinin gövdesi ve atın boynu arasında yay için kılıf görülmektedir. Atın boyun hizasındaki iki çizgi, dizginleri temsil eder. Atın gövdesi ile başı arasında oran bozukluğu vardır. Gövdesi üzerindeki tekrarlanan eşkenar dörtgen formlar atın zırhlı olduğunu düşündürmektedir. Bu gelenek Göktürk Dönemi ile kıyaslanabilir özelliklere sahiptir (Resim 7). Bir Hazar tasvir sanatı özelliği olarak atların kuyruğu genelde “ba-

Resim 6: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden tasvir. (http://www.divnogor.ru/about/museum/foto?_type=1479, Erişim: 28.07.19).

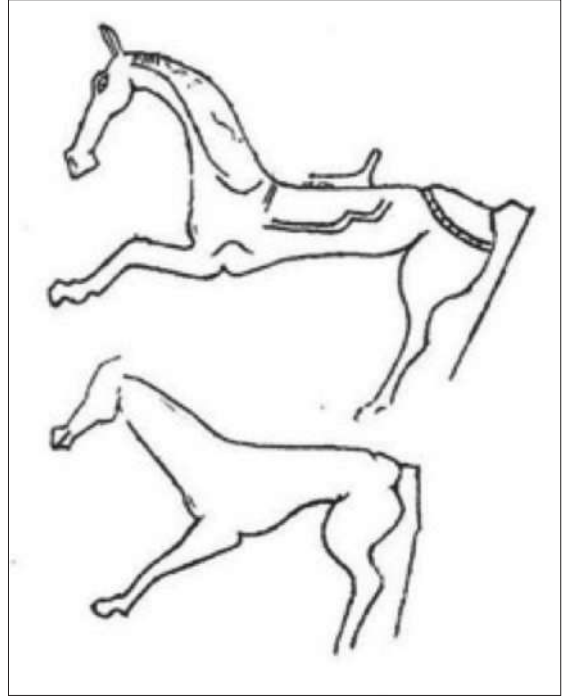

Resim 7: Jalgıç-Tobe'den kaya resmi (Gorbulnov, 1988, r.2.1b)

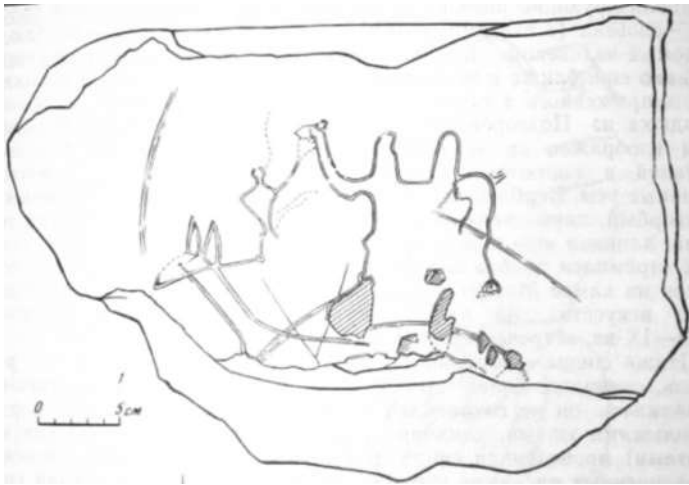
lık-sırtı/çam ağacı” şeklinde gösterilmiştir. Binicinin göğüs hizasından yukarı kısmı, bulunduğu bloğun kırık olmasından dolayı seçilememektedir.

En çok karşımıza çıkan tasvirlerden biri de süvarisiz yani binicisiz atlardır. Yukarıda da değinildiği üzere bunların benzerlerine özellikle Sarkel’de rastlanmaktadır (Resim 8) (Artamonov, 2004, s. 393). Bu atlar genelde profilden verilmiştir, bazılarında koşum takımları seçilebilmektedir. Bunlar dışında geyik vd. hayvan tasvirleri de karşımıza çıkmaktadır (Pletneva, 1984b, s. 69, 76). Benzeri tasvirler yine Göktürk Dönemi ile paralellik göstermektedir.

Dikkat çeken başka bir örnek de çift hör-güçlü devedir (Resim 9). Çok fazla detay verilmeyen bu tasvirde deve, dizgin takımını tutan bir figür tarafından çekilmektedir. Yine benzer sahneleri çok erken tarihlerden itibaren Orta Asya Türk sanatında görmek mümkündür (Resim 10).

Resim 8: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden binicisiz atlar (http://sarkel.ru/istoriya/donskie_kreposti_hazarii_byloe_i_nastoyawee_valerij_flyorov/,Erişim: 28.07.19).

Resim 9: Mayatsk Kalesi blok üzerinden deve tasviri, (Pletneva, 1984, s. 79).

Resim 10: Kurchum, Doğu Kazakistan M.Ö.2.binyıl, (Tashbaeva-vd., fig.16).

Duvar blokları üzerindeki yazıtlar

Mayatsk’deki yazıtlı bloklar 19. yüzyıl sonunda ele geçmiştir. Hazarların Türk Runik alfabesini yoğun olarak kullandıkları, söz konusu duvar blokları üzerinde kanıtlanmaktadır. Bunların çoğu kısa bir kaç işaretten ibaret ve fazla bir anlam ifade etmeyen işaretlerdir. Ancak ilerleyen yıllardaki arkeolojik kazı çalışmalarında biri yirmi beş, diğeri iki satır altmış beş karakterden oluşan

Resim 11: Mayatsk Kalesi duvarları üzerinden Runik yazıtlar (http://sarkel.ru/istoriya/donskie_kreposti_hazarii_byloe_i_nastoyawee_valerij_flyorov/ Erişim: 28.07.19).

üç metin bulunmuştur (Resim 11). Söz konusu yazıtlar ilgili dikkati çeken diğer bir nokta ise yazıtların yer aldığı blokların duvarlar arasında değil, kalıntılar ve taş kırıntıları arasında bulunmuş olmasıdır. Dolayısıyla yazıtların büyük kısmı tesadüf olarak ele geçmiştir. Son olarak belirtmek gerekir ki yazıtların Türk Runik karakterli olması buradaki kültür taşıyıcılarının İran değil Türk kaynaklarına işaret etmektedir (Artamonov, 1962, s. 313). Yine bu duvar blokları üzerindeki tamga benzeri (Kızlasov, 1994, s. 26) detaylar da Göktürk tamgalarını anımsatması bakımından bu düşünce çerçevesi içinde ele alınmalıdır.

Sonuc

Sonuç olarak, Doğu Avrupa Türk toplulukları arasında önemli bir role sahip Hazarların bir kısmının, Uygurlarda olduğu gibi, yarı yerleşik olarak yaşadıkları bir kısmının da yerleşik yaşamı benimsedikleri görülmektedir. Şehircilik bakımından ele aldığımız Hazarların bu

anlamda kendilerini çok geliştirdikleri açıktır. Bu bağlamda Hazarlar ile Göktürklerin şehircilik anlayışında da bir takım paralellikler görmek mümkündür. Göktürk Devri'nde olduğu gibi Hazar şehirlerinin bir kısmında dört ana yön anlayışının korunduğu saptanmıştır. Bunlar aynı zamanda bir takım kozmolojik ve sembolik kavramların etkili olduğu kentlerdir. Ayrıca dört kenarlı bu yapılar hükümdarlığın, hakimiyetin, mutlak gücün timsali olarak görülmektedir. Bu anlayış ise Türklerde Proto-Türklerden itibaren yerleşmiştir. Mayatsk Şehri de bunun en güzel örneklerinden biridir.

Mayatsk Şehri'ne ait duvarlar üzerinde ve bir takım arkeolojik buluntularında Orta ve İç Asya Türk sanatı ile ilgili bazı detayları yakalamak mümkündür. Duvar blokları üzerinde karşımıza çıkan çeşitli işaret, harf, simge, hayvan ve insan figürleri olan ve çoğunluğu tamga niteliği taşıyan kazımaları, Orta ve İç Asya'da erken devir Türklere ait özellikle de Göktürk Dönemi eserleri ile benzerlikleri dikkat çekicidir. Başka bir deyişle, sanki Hazarlar resim yaparken Göktürklerin kullandığı kayalar yerine burada duvar bloklarından yararlanmışlardır. Ayrıca Mayatsk'nin aynı zamanda ticaret yolu üzerinde yer alması, Hristiyan, Yahudi, Müslüman, Şamanist inançlara mensup topluluklar ile Saltov gibi bir takım kültürleri bünyesinde barındırmış olması bölgedeki kültür-sanat çeşitliliğini arttırmıştır. Bu çeşitlilik mezar yapıları ve buluntularına yansımakla birlikte erken devir Orta ve İç Asya Türk mezar geleneklerini anımsatacak biçimde kemerler, saldırı silahları, at koşum takımına ait elemanlar, küpe gibi çeşitli takılar, vd. nesnelere mezarlarda yerini almıştır. Ayrıca yurt tipi meskenler yine erken devir Orta ve İç Asya Türk geleneklerini anımsatmaktadır. Son olarak diyebiliriz ki Sarkel, Tsimlyansko vb. diğer Hazar şehirlerinin bölgesinde kaldığını düşündüğümüz bu şehir aslında Doğu Avrupa Türk şehirciliği için önemli bir merkezdir ve bir Hazar sanatı ile yaşam tarzına ışık tutmaktadır. Diğer yandan ise erken devir Orta ve İç Asya Türk sanatı ile güçlü bağlantılar göstermesi bakımından değerlendirilebilir.

Kaynaklar

- Afanas'ev, G. E. (1984). İssledovaniya Yujnogo Ugla Mayatskoy Kreposti v 1977-1979 gg. *Mayatskoe Gorodişe Trudı Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy Ekspeditsii* içinde (ss. 26-56). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Afanas'ev, G. E. (1987). *Arheologičeskie Otkritiya na Novostroikah, Naselenie Lesostepnoy Zoni Basseyna Srednogo Dona v VIII-X. vv. (Alanskiy Variant Saltovo-Mayatskoy Kul'turi)*. V.2. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Afanas'ev, G. E. (1993). *Donskie Alanı*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- Artamonov M. I. (1962). *İstoriya Hazar*, Leningrad: Izd-vo gos. Ermitaja.
- Artamonov, M. I. (2004). *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar* (D. Ahsen Batur, Çev). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Aşık, A. (2015). Kırgızistan'ın İpek Yolu Üzerinde Oynadığı Roller. *İpek Yolu Atlası* içinde (ss. 109-134). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Baykuzu, T.D. (2009). Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3 (6), ss. 110-126.
- Boran, A. (2006). Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kaleleri. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan* içinde (ss. 275-288). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2007a). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2007b). Osmanlılar'dan Önce Kuzey Karadeniz ve Doğu Avrupa'da Türk Sanatı. *Gora Halk Sanatı* içinde (ss. 42-68). İstanbul: Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği Kültür Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Esin, E. (1972). *Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Flörov, V. S. (1984). *Mayatsiy Mogil'nik. Mayatskoe Gorodişe Trudı Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy Ekspeditsii* içinde (ss.142-199). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Flörov, V. S. (1996). *Rannesrednevekovie Yurtoobrazme Jilişa Vostočnoy Evropı*. Moskva: Institut Arheologii Rossiyskoy Akademii Nauk.
- Flörov, V. S. (2002). Kreposti Hazari v Doline Nijnego Dona (Etyud k teme fortifikatsii)", *Hazarskiy Al'manah*, Tom I, Harkov: Karabella, ss. 151-168.
- Flörov, V. S. (2010). "Goroda" i "Zamki" *Hazarskogo Kaganata. Arheologičeskoe Real'nost'*. Moskva: Mostı Kul'turı.
- Flörova, V. E. (1997). *Graffiti Hazarii*, Moskva: Editorial URSS.
- Flörova, V. E. (2001). *Obrazı, Syujeti Mifologii Hazarii*. Moskva: Evreyskiy Universitet v Moskve.
- Golden, P. B. (1971). Hazar Dili. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 338, ss. 147-157.
- Golden, P. B. (1994). The Peoples of the South Russian Steppes. Denis Sinor (Ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* içinde (ss. 256-284). Cambridge: Cambridge University Press.
- Golden, P. B. (2005). Hazarlar ve Musevilik. Osman Karatay (Haz.), *Hazarlar ve Musevilik*, içinde (ss. 23-64). Çorum: Karam Araştırma ve Yayıncılık.
- Golden, P. B. (2010). *Turks and Khazars, Origins Institutions and Interactions in the Pre-Mongol Eurasia*. Franham and Burlington: Ashgate.

Gorbunov, V. V. (1988). Tyajelovoorujennaya Konnitsa Drevnih Tyurok (po Materialam Neskal'nih Risunkov Gornogo Altaya). *Snaryajenie Verhovogo Konya na Altae v Rannom Jeleznom Veke i Srednevekov'e* içinde (ss. 102-128). Barnaul: İzdatel'stvo Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteti.

Hoppál, M. (2012). *Şamanlar ve Semboller: Kaya Resmi ve Göstergebilim* (Fatih Sel, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahya, E. (2002). Eski Türklerde Bilim. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3 içinde (ss. 400-418). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Karatay, O. (2010). Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası. *Bellekten*. LXXIV/269. Nisan içinde (ss. 69-108). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kalan, E. (2012). İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış. *Türkbilig* 24, ss. 1-19.

Kızlasov, İ. L. (1994). *Runiçeskie Pis'mennosti Evraziyskih Stepey*. Moskva: Vostoçnaya Literatura RAN.

Komar, A.V. Suhobokov, O. V. (2000). Voorujenie i Voennno Delo Hazarskogo Kaganata. *Vostocnoevropeyskiy Arheologičeskiy Jurnal* 2 (3) Mart-Aprel. http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm, Son Erişim Tarihi: 22.06.19.

Kostler, A. (1993). *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)* (Belkıs Çorakçı, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Magomedov, M. G. (1983). *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*. Moskva.

Oktay Çerezci, J. Ö. (2019). Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları). *Sanat Tarihi Yıllığı* 28, ss.1-22.

Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özcan, A. T. (2019). *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*. İstanbul: Kronik Kitap.

Pletneva, S. A. (1967). *Ot Koçevniki k Gorodom Saltovo-Mayatskaya Kul'tura*. Izd. Moskva: "Nauka".

Pletneva, S. A. (1984a). *Mayatskoe Gorodişe. Mayatskoe Gorodişe Trudi Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy Ekspeditsii* içinde (ss. 3-19). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

Pletneva, S. A. (1984b). Risunki na Stenah Mayatskogo Gorodişa. *Mayatskoe Gorodişe Trudi Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy Ekspeditsii* içinde (ss. 57-94). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

Sümer, F. (1994). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Taşagıl, A. (1997). Hazarlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17 içinde (ss. 116-120). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Tashbaeva, K. vd. (2001). *Petroglyphs of Central Asia*. Bişkek.

Tavkul, U. (2010). Kafkasya'da Alanlar Meselesi. *Alam i Ası v Etniçeskoj İstorii Regionov Evrazii / Materialı Vserossiyskoj Nauçnoy Konferentsii s Mejdunarodnum Uçastiem* içinde (ss. 307-312). Karaçevsk: KÇGY.

Ünal, M. (2014). İpek Yolu'nun Hazarlarda Yahudi Kültürüne Etkisi. *İpek Yolunda Türk Kültür Mirası* içinde (ss. 273-283). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

Vadetskaya, E. B. (1983). Problema "İnterpretatsii Okunyeveskih İzvayaniy". *Plastika i Risunki Drevnih Kul'tur* içinde (ss. 86-97). Novosibirsk.

Vinnikov A. Z., Pletnöva, S. A. (1998). *Na Severnih Rubejah Hazarskogo Kaganata, Mayatskoe Poselenie*. Voronej: İzd-vo Voronojsdskogo Gos. Un-ta.

Yücel, M. U. (2002). Hazar Hakanlığı. *Türkler Ansiklopedisi*, C.2 içinde (ss. 445-463). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Zajaczkowski, A. (2005). Hazar Kültürü ve Varisleri. Osman Karatay (Haz.), *Hazarlar ve Musevilik* içinde (ss. 123-133). Çorum: Karam Araştırma ve Yayıncılık.

Zhivkov, B. (2015). *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*, Leiden Boston: Brill Publishing.

İnternet Kaynakları

http://cyclowiki.org/wiki/Маяцкое_городище, Erişim Tarihi: 01.08.19.

<http://Маяцкая%20крепость%20—%20Средневековье.webarchive>, Erişim Tarihi: 20.07.19.

<http://www.divnogor.ru/sights/archeology/srednevekovje/selische>, Erişim Tarihi: 20.07.19.

<http://www.hagahan-lib.ru/library/na-severnih-rubezhah-hazarskogo-kaganata1.html>, Erişim Tarihi: 17.07.19.

http://www.divnogor.ru/about/museum/foto?_type=1479, Erişim Tarihi: 28.07.19.

http://sarkel.ru/istoriya/donskie_kreposti_hazarii_byloe_i_nastoyawee_valerij_flyorov/, Erişim Tarihi: 28.07.19.

<http://kronk.spb.ru/img/artamonov-mi-1962-16-01.jpg>, Erişim Tarihi: 08.06.19.